

УДК 930.85(470)"18/191":028

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.16

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЧИТАННЯ В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**Карліна Оксана,***кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8706-942X*

У статті розглянуто сукупність правил та заходів, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів, а також проаналізовано адміністративні та бюрократичні перешкоди, що виникали на шляху доступу визначених соціальних груп до певної літератури. Джерельною базою слугували нормативно-правові акти міністерств і Святейшого Синоду.

Одним зі способів обмеження кола читачів було платне користування публічними бібліотеками, які вирізнялися багатим книжковим фондом. Із кінця XIX ст. розширення соціального поля читачів через появу масових бібліотек, земських книжкових складів, народних шкіл стимулювало перетворення державної регламентації читання в окремих напрям внутрішньої політики, яку реалізувало, головним чином, Міністерство народної освіти. У його підпорядкуванні знаходилися школи для різних соціальних станів, при яких виникали бібліотеки для широкого кола читачів. Уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, особливо на соціальні низи, намагався поставити його під контроль. Найпоширенішим способом регламентації читання був нагляд за бібліотеками: публічними, народними та навчальних закладів. Книжкові заклади підлягали контролю з боку Міністерства народної освіти.

Практикувалася дозвільна система допуску літератури в бібліотеки. Урядові розпорядження і каталоги для безкоштовних бібліотек пропускали з маси друкованої літератури лише суворо дозовану частку «благоннадійних» книг для широкого кола читачів. Численні циркуляри Міністерства народної освіти визначали правила набуття літератури в учительські, учнівські, народні бібліотеки та бібліотеки-читальні. Перевага надавалася книжкам релігійно-морального змісту, офіційним і довідковим виданням міністерств; художня література займала майже половину пропонованих каталогів, але творчість письменників була представлена переважно одним-двома творами.

Після 1905 р. дозвільну систему допуску літератури у бібліотеки-читальні на деякий час скасували, децю спростили відкриття та функціонування народних бібліотек, увели заявковий порядок організації народних читань, але центральна влада прагнула й надалі сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових або фахових спільнот.

Ключові слова: Російська імперія, читацька культура, народна бібліотека, шкільна бібліотека, бібліотека-читальня, регламентація читання, книготоргівля.

Karlina Oksana. Regulation of reading in imperial Russia (XIX – early XX centuries)

The article deals with a set of rules and measures that set the norms for the consumption of legal information with the aim to have a certain influence on readers, and also analyses the administrative and bureaucratic obstacles that arose in the way of access for certain social groups to certain literature. The normative and legal acts of the ministries and the Most Holy Governing Synod served as the source base.

One of the ways to limit the circle of readers was the paid use of public libraries, which were distinguished by a rich book collection. From the end of the XX century, the expansion of the social field of readers due to the emergence of mass libraries, zemstvo's book warehouses, and public schools stimulated the transformation of the state regulation of reading into a separate direction of internal policy, which was mainly implemented by the Ministry of Public Education. Under its command were schools for various social states, where libraries for a wide range of readers arose. The government, which realized the importance of the printed word as a means of influence, especially on the lower social classes, tried to bring it under control. The most common way of regulating reading was the supervision of libraries: public, people's, and belonged to educational institutions. Book institutions were subject to control by the Ministry of National Education.

A permit system for the admission of literature to libraries was practiced. Government orders and catalogues for free libraries allowed only a strictly dosed share of "trustworthy" books for a wide range of readers from the mass of printed literature. Numerous circulars of the Ministry of National Education determined the rules for receiving literature in teachers', students', people's libraries, and libraries-reading rooms. Preference was given to books of religious and moral content, official and reference publications of ministries; fiction occupied almost half of the catalogues offered but the work of writers was represented mainly by one or two compositions.

After 1905, the permit system for the admission of literature to reading libraries was abolished for some time, the opening and functioning of people's libraries was somewhat simplified, and an application procedure for the organization of public readings was introduced. However, the central government sought to continue to determine the expediency or undesirability of specific literature for social, age or professional communities.

Key words: Russian Empire, reading culture, public library, school library, library-reading room, regulation of reading, book trade.

Розуміння сутності читання як засобу пізнання світу і місце в ньому людини було домінуючим протягом довгого історичного часу. Воно залишається ним донині, коли поняття «світ» і поняття «пізнання» надзвичайно ускладнилися, поглибилися та розширилися. Читання тісно пов'язане з вирішенням суспільних, політичних і педагогічних завдань.

У суспільній системі читання має достатньо суперечливий статус. З одного боку, воно виступає як практика соціалізації, що привчає до соціальних норм і зв'язків, але з іншого – формує незалежну в судженнях і поведінці, внутрішньо вільну, критичну мислячу особистість, що може бути загрозою для стабільності суспільної системи. Тому, не маючи можливості контролювати сам процес читання, держава, соціум створюють механізми опосередкованої регламентації розвитку цієї соціальної практики.

Проблема регламентації читання в імперській Росії не знайшла ще належного висвітлення в історичній літературі. Окремі її аспекти розглянуто дослідниками історії діяльності загальних і відомчих цензурних органів ХІХ – початку ХХ ст., серед яких слід виділити роботи Н. Щербак, В. Савчинського, О. Кирієнка, Н. Патрушевої та ін. [55; 56; 45; 17; 32]. У роботах, присвячених вивченню розвитку бібліотечної справи та побутування книги в Російській імперії авторства Л. Хавкіної, К. Абрамова, Т. Кароєвої та А. Рейтблата [53; 1; 10; 44], також зверталася увага на правила і способи комплектування книжкових фондів, що опосередковано свідчило про контроль за читанням із боку владних структур.

Джерельною базою пропонованої розвідки слугували нормативно-правові акти міністерств і Святійшого Синоду.

Мета статті: розкрити механізми, способи і методи, які використовувала влада імперської Росії для визначення доцільності або небажаності конкретної літератури для певних соціальних, вікових і фахових спільнот.

Зростання протягом ХІХ ст. кількості видань, бібліотек, книжкових складів і народних читалень розширювало інформаційний простір, до нього втягувалися його нові верстви населення Російської імперії. Це викликало занепокоєння уряду. Прагнення контролювати цей простір, не допускаючи до нього опозиційні ідеї, спонукало його фільтрувати друковане слово.

На поживалення бібліотечного руху в 1860-х роках влада зреагувала посиленням контролю за ним. У 1867 р. публічні бібліотеки вилучали з-під юрисдикції Міністерства народної освіти і підпорядковували Міністерству внутрішніх справ, оскільки у його відомство перевели Головний цензурний комітет [26], в обов'язки якого входив нагляд за такими бібліотеками [53, с. 59]. Користування публічними бібліотеками було платним, тому фактично встановився майновий ценз для читачів. Ними були переважно дворяни і чиновники. Правовий акт «Про тимчасові заходи щодо відкриття та утримання публічних бібліотек і кабінетів для читання» 1884 р. закріпив за міністром внутрішніх справ «право: а) вказувати місцевим начальствам ті твори друку, які не повинні бути допущені в обіг у публічних бібліотеках і громадських читальнях, і б) закривати будь-які публічні бібліотеки і громадські читальні у випадку визнаної в цьому необхідності» [23].

У 1884 р. Головне управління у справах друку як вища цензурна інстанція, утворена в 1865 р. при Міністерстві внутрішніх справ для розгляду за діяльністю цензурних комітетів і окремих цензорів, видала «Алфавітний список творів друку, які [...] не повинні бути допущені до обігу в публічних бібліотеках і громадських читальнях» [5] (такий список вийшов ще у 1894, 1903 і 1914 рр.). Спочатку він включав 133 назви окремих книг, зібрання творів і періодичних видань, раніше дозволених цензурою. У список увійшли комплекти журналів за певні роки, наприклад «Современника» за 1856–1866 рр., «Отечественных записок» (1867–1884 рр.), «Русского слова» (1857–1866 рр.); згодом перелік заборонених книг і часописів зріс удвічі. Таким чином, у 1884 р. уперше була проведена масова чистка бібліотек.

Можна підкреслити, що публічні бібліотеки в губернських містах, укомплектовані російськомовною літературою, залишалися найбільшими книгозбірнями. Наприклад, каталог Житомирської публічної бібліотеки наприкінці ХІХ ст. налічував понад 20 тис книжок [42, с. 38].

Для осіб нижчих соціальних верств доступ до книги з 1860-х років надавали народні бібліотеки та книжкові склади, публічні народні читання. Спочатку безкоштовні народні бібліотеки керувалися тимчасовими правилами про цензуру та друк 1865 р. [24; 25], встановленими для публічних бібліотек та кабінетів для читання, але надалі, зі зростанням їхньої популярності, влада встановила особливий контроль за ними та книжковою продукцією, що потрапляла до їхніх читачів. Учений комітет Міністерства народної освіти, утворений на базі Ученого комітету Головного правління училищ у 1863 р., став опікуватися безкоштовними народними бібліотеками-читальнями. Упродовж 1869–1917 рр. жодна книга не могла потрапити до них без його візи на титульному аркуші. Учений комітет складав списки не заборонених, а дозволених книг. Із 1860 до 1890 р. для каталогів народних бібліотек він схвалив 10% від загальної кількості видань (1 600 книг, з яких 450 були підручниками) [43, с. 265].

Регламентативні підлягали і дитяче читання, хоча треба зауважити, що така практика вважається цілком допустимою й навіть потрібною. Удасться до неї не тільки родина, а й поза родинне коло: бібліотекар, вчитель, редактор періодичного видання та ін. У 1860-х роках в імперській Росії з'явилися суспільні інститути, які контролювали дитяче читання. Так, із сімейної практики керівництво читанням дітей увійшло в коло громадської та державної діяльності. За силуетами керівників читанням дітей стояли установи, які контролювали зміст навчальних програм із літератури та бібліотеки навчальних закладів, підбирали книжки для дітей, складали каталоги, списки і покажчики. На відміну від приватної практики публічне керівництво має уніфікований характер, оскільки поширюється на всіх дітей, а не на одну конкретну дитину; тим самим досягається можливість зробити регламентацію дитячим читанням одним з інструментів конструювання громадянської ідентичності та виховання тих якостей, які відповідають освітній політиці держави [19, с. 116].

У мережу інститутів, які регламентували дитяче читання, входили Міністерство народної освіти, Святійший Синод, Військове міністерство, Відомство установ Імператриці Марії [20]. У складі міністерств утворювалися спеціальні комітети або комісії, завданням яких був контроль і управління читанням дітей різних соціальних груп. Окрім того, в єдиному соціокультурному просторі керівництва дитячим читанням діяли громадські організації, батьківські та вчительські товариства. Так вироблялася типологія читача-дитини, в основі якої лежав становий критерій, що було зумовлено типами шкіл в освітній системі Російської імперії.

Навчальний комітет при Святійшому Синоді контролював читання дітей, які навчалися в духовних училищах і семінаріях. У його компетенцію також входила література релігійного змісту, оцінка якої потрібна була для складання списків рекомендованої літератури іншими відомствами. Відгуки про книги, підготовлені Навчальним комітетом, публікувалися в офіційних органах Святійшого Синоду («Церковный Вестник», «Церковные Ведомости, издаваемые при Священном Синоде»). Окремого каталогу або покажчика Навчальний комітет не видавав. Із 1896 р. іншим друкованим органом Святійшого Синоду, на сторінках якого розглядалися питання дитячого читання, був часопис «Народное образование».

Бібліотеки для церковнопарафіяльних шкіл комплектувалися на підставі списків книжок, опублікованих у «Народном образовании» і «Церковных ведомостях». Звісно, за змістом вони були більше обмежені, ніж світські. Наприклад, синодський список 1894 р. налічував 182 позиції [36, с. 1–18], а світський за 1896 р. – 718 [22, с. 597].

У межах конструювання ідеального дитячого читання Святійший Синод співпрацював із Міністерством народної освіти, видаючи спільно підготовлені каталоги [48; 50]. У них перевага віддавалася книжкам на релігійно-моральну тематику.

Основним інститутом, який визначав корпус книг, що мали стати дитячою літературою, було Міністерство народної освіти, адже у його підпорядкуванні знаходилася мережа шкіл для різних соціальних станів, а під час комплектування шкільних бібліотек треба було керуватися міністерськими каталогами [7, с. 620].

Друкованим органом міністерства народної освіти і офіційним педагогічним часописом став «Журнал Министерства народного просвещения», який почав виходити в 1834 р., а з 1860-х років у ньому публікувалися рішення («одобрения») Ученого комітету щодо розглянутих книг. За змістом вони були анотацією, яка підкріплювалася висновком міністра народної освіти. У 1865 р. з'явилися нові «Правила» щодо рекомендації навчальних посібників для нижчих і середніх навчальних закладів, які діяли до 1917 р., незважаючи на часту зміну міністрів [6]. Редакція «Журнала Министерства народного просвещения» повинна була щорічно публікувати каталог рекомендованих навчальних посібників. Передбачалося, що у першій такий каталог включатимуть усі коли-небудь схвалені підручники, а кожний новий перелік буде мати як доповнення до попереднього, так і виключені книги, визнані такими, що «втратили своє значення» і не «відповідають більше своїй меті». До початку кожного року Учений комітет і попечителі навчальних округів повинні були висловити свої міркування із цього приводу. Перший офіційний каталог був опублікований у липні 1865 р. [16]. Матеріал у ньому був організований по предметах гімназійної програми, не включав літературу для вчителів, видання законодавчого і ділового характеру. Усього в каталозі налічувалося 277 назв (з урахуванням карт, атласів, глобусів тощо).

У травні 1869 р. при Ученому комітеті Міністерства народної освіти був створений особливий відділ для розгляду книг для народного читання і для використання в початкових школах. Відтоді навчальні заклади не могли купувати твори з педагогіки, дидактики та методики, які не були попередньо розглянуті та схвалені Ученим комітетом. Бібліотеки навчальних закладів повинні були комплектуватися лише тими книгами, які знаходилися у схвалених списках, тобто учительські колективи і батьки не мали впливу на формування фондів шкільних бібліотек.

У 1873–1874 рр. каталоги учнівських бібліотек середніх навчальних закладів, згодом і початкових шкіл були «очищені» від значної кількості творів, «зовсім непридатних для читання учнями» [47, с. 206]. Згодом було започатковано підготовку окремих каталогів книг для нижчих [15], а 1889 р. – середніх навчальних закладів [29]. Таким шляхом уніфікували фонди бібліотек для зручнішого контролю.

Обмежувала читання учнів і шкільна програма з російської літератури, яка до 1905 р. закінчувалася вивченням творчості Миколи Гоголя. З окремими творами його наступників, у яких не піднімалося злободенних соціальних проблем, можна було ознайомитися лише в учнівських бібліотеках, а не на уроках.

Регламентувалося також читання вчителів нижчих навчальних закладів, адже міністерські обмеження стосувалися й комплектування учительських бібліотек. Ранжирування доступу до книги проявлялося, наприклад, і в тому, що для учительських бібліотек нижчих навчальних закладів могли бути заборонені книги, дозволені учнівським книгозбірням середніх шкіл.

У кадетських корпусах і військових училищах читання вихованців регламентувало тільки Головне управління військово-навчальних закладів, яке було у складі Військового міністерства, без утручання інших центральних інститутів. При цьому управлінні працювала редакція «Педагогического сборника» (з 1864 р.), у якому публікувалися відгуки-рекомендації про книжки. Військове міністерство також друкувало окремі каталоги книг, якими керувалися під час комплектації бібліотек військово-навчальних закладів.

Іншою силою, яка регламентувала дитяче читання, були редакції журналів і громадські організації педагогів, письменників, громадських активістів та ін. Серед них можна назвати Товариство поширення корисних книг, Товариство поширення технічних знань, Петербурзький, Московський і Київський комітети письменності та ін. Вони регулярно видавали покажчики книг.

До 1890-х років державна регламентація читанням дорослих жителів імперської Росії не була окремих напрямом внутрішньої політики через відсутність провідників об'єктів читання в широке соціальне поле: масових бібліотек, земських книжкових складів, народних шкіл. Поява народних бібліотек припала на кінець XIX ст. Їх організували комітети піклування про народну тверезість, товариства грамотності, місцеві громади, земства, бібліотечні товариства [21; 9; 4; 54]. Уряд занепокоївся можливим поширенням серед народу забороненої літератури через народні бібліотеки.

Упродовж 1888–1890 рр. для безкоштовних народних бібліотек Міністерство народної освіти та Міністерство внутрішніх справ виробили дозвільну систему замість заборонної: до них допускали тільки літературу, дозволена «Правилами про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» [37], затвердженими Міністерством внутрішніх справ 15 травня 1890 р., та каталогами Ученого комітету Міністерства народної освіти, що узгоджувалися зі Святійшим Синодом. Каталог містив переважно літературу релігійно-морального змісту, офіційні й довідкові видання міністерств. Художня література займала майже половину каталогу, але творчість письменників була представлена переважно одним-двома творами. Наприклад, відділ класичної літератури каталогу шкільної бібліотеки за 1891 р. із творів Миколи Гоголя включав тільки «Тараса Бульбу», Михайла Лермонтова – «Пісню про купця Калашникова», тобто твори переважно історичного змісту, у яких традиційні цінності визначали сюжетні лінії [15].

Періодику у народних бібліотеках регламентував окремий список 1892 р. з 69 часописів (фахових – 38, дитячих – 8, народних – 3, ілюстрованих – 7; загальнолітературних – 10 газет і три журнали). Цей список у 1896 р. був розширений до 88 позицій (внесено 20 нових часописів професійної тематики), а також було виключено дві газети («Гражданин», «Биржевые ведомости»). Загальний характер списку не змінився. Поточна передплата періодичних видань для народних бібліотек не передбачалася, можна було тільки придбати річні комплекти за попередні роки, дозволені Ученим комітетом Міністерства народної освіти [34]. Загалом до фондів народних читалень потрапляло лише 17% газет і журналів із тих, що видавалися в Російській імперії [18, с. 593].

Кількість книг, допущених до бібліотек за «Правилами» 1890 р., не враховуючи видань церковно-релігійного змісту, становила 2,5–3 тис назв, або 3,3% назв тогочасного книговидавничого репертуару російською мовою; решта книг, дозволених цензурою до поширення у державі, була заборонена для народних бібліотек [1, с. 73]. Жодне видання національними мовами не могло потрапити до цих каталогів. Головним джерелом для відбору був «Журнал Министерства народного просвещения», який повідомляв про кожне видання окремо. Таким чином, ті, хто займався комплектуванням народних бібліотек, мали користуватися каталогом і кількарічним комплектом міністерського журналу та перевіряти дозвіл не лише на конкретний твір, а й на конкретне видання.

Міністерство народної освіти також своїми циркулярами регламентувало книжковий фонд бібліотек: із 1864 до 1917 р. було опубліковано 33 таких циркуляри. У них визначалися правила набуття літератури в учительські, учнівські, народні бібліотеки та безкоштовні бібліотеки-читальні [8, с. 190].

Під час комплектування народних бібліотек, які створювали церковні братства, окремі церкви і монастирі, а також бібліотек при церковнопарафіяльних школах, не керувалися «Правилам» 1890 р. Їхні фонди та каталоги контролювало місцеве єпархіальне начальство на підставі вимог Міністерства народної освіти та Училищної ради при Святійшому Синоді [49, с. 9].

Дозвільний характер комплектування народних бібліотек не лише обмежував коло читання за змістом й обсягом, а й призводив до старіння літератури, її значного зношення. До цього вела сама практика створення каталогів. Повільний розгляд нової літератури за постійного кількісного зростання книговидавничого репертуару ставав ще однією перешкодою у доступі до книги.

Однак на підставі параграфа сьомого «Правил» 1890 р. народні бібліотеки могли розширювати свій фонд виданнями, не зазначеними у міністерських каталогах, за рахунок книжок, подарованих бібліотеці чи придбаних за її кошти [37, с. 452]. Для цього треба було скласти перелік таких книжок і надіслати його на розгляд Ученого комітету Міністерства народної освіти. Після отримання дозволу на користування в читальні книги вносилися до бібліотечного каталогу. У разі коли видання з поданого списку заборонялося видавати читачам, їх передавали на реалізацію в книгарні [46, с. 282–283].

На селі навчальні заклади були чи не єдиними зручними громадськими приміщеннями, де можна було розмістити книгозбірню, тому уряд послідовно запровадив «Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» 1904 р. [39], «Правила про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» того ж року [38] і «Правила для бібліотек для публіки при початкових училищах» 1905 р. [33]. Нові нормативні акти підпорядковували книжкові заклади контролю з боку Міністерства народної освіти. Вони дещо спрощували відкриття та існування народної бібліотеки без її об'єднання з учнівською та учительською.

Способом доступу до друкованого слова були народні читання, дозволені з 1870-х років у губернських містах, коли при Міністерстві народної освіти була відкрита Санкт-Петербурзька постійна комісія з облаштування народних читань (ширше див.: [12]). Метою її діяльності було транслювати народу офіційні цінності зрозумілою йому мовою і протистояти поширенню неугодних народницької ідей [3, с. 79]. Відвідувачі читань, звичайно, не були читачами у повному значенні цього слова, а пасивними слухачами і глядачами. Часто читання доповнювалося візуальним супроводженням: зображення на склі проєктувалися на екран за допомогою пристрою – так званого чарівного ліхтаря.

Видавнича діяльність Комісії з облаштування народних читань полягала у підготовці брошур із різних тем – від казок до науково-популярної літератури. У виховних текстах селянин зображувався як лояльна до поточного режиму особа, яка терпеливо зносить усі біди, не скаржиться на життя, при цьому проявляє силу духу і любов до людей. Художня література, складаючи значну частину всіх видань комісії, не подавалася в оригінальному вигляді, а спрощувалася, адаптувалася. Наприклад, невелике оповідання «Старик Никита и его три дочери» було переробкою відомої трагедії Шекспіра «Король Лір» [2, с. 84–85].

Репертуар народних читань підлягав жорсткій регламентації. На 1895 р. Учений комітет Міністерства народної освіти дозволив для народних читань 287 брошур, з яких 61 – релігійно-морального змісту, 62 – белетристичних, 55 – з російської історії [22]. Численні нарікання громадськості змусили це відомство з 1896 р. дозволити для читань усі книги, допущені в учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів (усього 718 назв) [22]. Позаяк вони були розраховані на дитячу аудиторію, то не могли задовольняти запити дорослих. І, зрозуміло, це були винятково російськомовні видання. Лише початок ХХ ст. приніс деякі послаблення: право дозволу організовувати народні читання передали від міністра внутрішніх справ спочатку попечителям навчальних округів, потім інспекторам і директорам народних училищ, згодом – училищним радам. Із 1901 р. можна було навіть вибирати для читання твори, що не увійшли до затверджених каталогів, а також переказувати запропонований до читання твір [27].

Громадськість воліла якимось чином обходити обмежувальну практику уряду. Відомчі бібліотеки відкривали свої фонди для певної категорії читачів, найперше вчителів, або запроваджували пільгові тарифи. Лунали вимоги допустити до учительських бібліотек усі книги та періодичні видання, які пройшли загальну цензуру; до народних безкоштовних бібліотек та читалень – ті, що й для публічних і громадських книгозбірень; підпорядкувати народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах училищним радам і підтримати читання в їхніх приміщеннях; підпорядкувати книжкові

склади при нижчих навчальних закладах училищним радам; допустити до продажу на книжкових складах усі книги, дозволені загальною цензурою; передати училищним радам право наглядати за позашкільними формами освіти; надати право вибору шкільних підручників і посібників училищним та шкільним радам, сам вибір здійснювати з усіх навчальних книг, дозволених загальною цензурою [10, с. 35]. Та до 1905 р. доступу до всього легального книжкового та газетно-журнального простору імперії не було. Революційні події 1905 р. прискорили зміни.

Дозвільну систему допуску літератури у безкоштовні бібліотеки-читальні скасували. Відтоді стали комплектувати учительські бібліотеки при нижчих навчальних закладах тими ж книгами, що й публічні. 2 грудня 1905 р. відмінили «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» 1890 р. [28]. Наступного року Міністерство народної освіти надало право педагогічним радам середніх навчальних закладів самостійно вибирати книги для комплектування [30], допустило до народних бібліотек ті самі видання, що й для публічних бібліотек та читалень [40]. Наприкінці року педагогічні ради отримали право вибору навчальних посібників місцевими мовами. З'явилася можливість організувати національні бібліотеки та книгарні. 1907 р. було скасовано заборонний каталог для всіх публічних бібліотек і допущено до них усі книги та періодичні видання, дозволені цензурою. Того ж року запровадили заявковий порядок організації народних читань за правилами про публічні зібрання. Книги для народних читань можна було вибирати з числа дозволених цензурою, але проведення заходів у шкільних приміщеннях залежало від інспекції з народної освіти або повітових єпархіальних училищних рад. Однак усі ці відміни й дозволи, декларовані центральною владою, проходили на тлі постійних порушень із боку місцевої адміністрації, яка віддавала перевагу жорсткому контролю за поширенням друкованого слова [31].

Способом регламентації читання також був контроль за книжковою торгівлею, на яку поширювалися законодавчі акти, що регулювали випуск друкованої продукції [24, с. 396; 25]. Відомчі оптові книжкові склади мали торгувати тільки виданнями, дозволеними для відповідного відомства, книжкові склади при нижчих навчальних закладах – дозволеними для цих закладів, при церковнопарафіяльних школах – дозволеними Училищною радою Святійшого Синоду. Існували також обмеження щодо вибору книг для книжкової торгівлі, яку організували земства. До 1897 р. у разі відкриття земствами оптових книжкових баз вимагалось, щоб у них не продавалися книги, які не увійшли в каталог допущених для нижчих навчальних закладів. За збереження, продаж і поширення заборонених книг встановлювався штраф у розмірі до 250 рублів.

Поширення «лубочної»/«народної» літератури приватними торговцями не обмежувалося. У циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 12 липня 1881 р. губернаторам рекомендувалося не перешкоджати торговцям такої літератури тому, що за змістом вона не шкодить державним інтересам [про українську лубочну книжку кінця XIX – на початку XX ст. див.: 11]. В українських губерніях поширювалася російськомовна лубочна література української тематики. Велику популярність мали численні лубочні переробки творів Миколи Гоголя. Лубочні видання «Тараса Бульби» друкувалися під різними назвами: «Тарас Бульба, или Запорожская Сечь: историческая повесть из казачьей жизни», «Тарас Бульба, атаман запорожцев», «Тарас Бульба, или Измена и смерть за прекрасную панну» та ін. [13, с. 95].

Вершиною обмежувальної політики щодо читання стала поява 9 червня 1912 р. нових «Правил про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» [41] (а саме цей тип бібліотек був найпоширеніший). Склад бібліотечних фондів знову визначали каталоги Ученого комітету Міністерства народної освіти. Наслідком цих правил стали вилучення та заборона літератури, відсутньої в міністерських каталогах. Книги, які допускалися до публічних бібліотек, можна було придбати за згоди інспектора народних училищ. Окрім того, тепер народні бібліотеки, розташовані у шкільних приміщеннях, переходили у повне розпорядження шкіл, що значно полегшувало подальший контроль за читанням.

Міністерство внутрішніх справ також посилило вимоги до народних бібліотек поза навчальними закладами. Фонди шкільних бібліотек, особливо церковнопарафіяльних шкіл, зазнали значних чисток і збіднення.

Політична ситуація наступних років, а згодом і війна змушували уряд вдаватися до змін. Так, Міністерство народної освіти оприлюднило 21 травня 1915 р. нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах [35], за якими склад бібліотеки й надалі визначали рекомендаційні каталоги Ученого комітету, але згоду на допуск літератури у бібліотеки давав не інспектор народних училищ, а училищна рада.

І лише після Лютневої революції 1917 р. було скасовано пряму державну регламентацію читання, але радянська влада поновила цю систему, хоча й у новому вигляді і за іншими показниками.

Отже, в імперській Росії влада вибудовувала державну регламентацію читання, тобто сукупність правил та заходів, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів. Влада прагнула сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових, етнічних або фахових спільнот. Створенням певного інформаційного поля займалися різні управлінські структури Російської імперії. Системна державна регламентація читання враховувала низку чинників: соціальний та майновий статус, освіту, стать, вік, місце проживання читача. Уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, особливо на соціальні низи, на дітей, переважно школярів, намагався поставити його під контроль. Книги, уже допущені цензурою, забороняли до використання у певних соціальних і культурних спільнотах.

Найпростішим шляхом регламентації читання було регулювання книжкового фонду бібліотек: публічних, народних та навчальних закладів. Контролю також підлягали народні читання, гуртові книжкові склади-магазини, куди залежно від рангу бібліотеки, аудиторії для народного читання або належності книжкового складу потрапляла або не потрапляла певна література. Уряд у такий спосіб прагнув запобігти проникненню у народне середовище небажаної літератури. «Правила» 1890 р., дозвільні каталоги для безкоштовних бібліотек, численні циркуляри Міністерства народної освіти пропускали з маси надрукованої літератури лише суворо дозовані струмки «благондійних» книг.

Література:

1. Абрамов К.И. История библиотечного дела в России : учебно-методическое пособие : в 2-х ч. Москва : Либерия, 2000. Ч. 1. 175 с.
2. Агафонова Я. Классика для народа в адаптациях Постоянной комиссии по устройству народных чтений. *Новое литературное обозрение*. 2019. № 2(156). С. 77–93.
3. Агафонова Я. Литература для народа и центральная аудитория для народных чтений как государственный просветительный проект во второй половине XIX века. *Новое литературное обозрение*. 2022. № 3. С. 78–92.
4. Айвазян О.Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2014. № 22. С. 129–134.
5. Алфавитный список произведениям печати, которые на основании Высочайшего повеления 5 января 1884 г. не должны быть допущены к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Санкт-Петербург : б. и., 1884. 8 с.
6. Высочайше одобренные временные правила о порядке рассмотрения, одобрения и введения в употребление учебных руководств и пособий для средних низших учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1865. Ч. СХХVI. Апрель. Отд. первое. С. 4–6.
7. Высочайше утвержденное учреждение Министерства народного просвещения. 1863. Июня 18. Именной указ, данный правительствующему Сенату 18 июня 1863 года. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. Потд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отд. первое. № 39 751. С. 618–621.
8. Головань Е.В. Книжные фонды библиотек и регламентация чтения во второй половине XIX – начале XX веков в Костромской губернии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*. 2013. № 4. С. 189–192.
9. Кароєва Т. Народні бібліотеки та читальні Комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство»*. 2010. Вип. 2. С. 180–191.
10. Кароєва Т.Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Вінниця : Нілан-ДТД, 2014. 471 с.
11. Кароєва Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 2. С. 30–35.
12. Кароєва Т. Інститут публічних народних читань другої половини XIX – початку XX ст. як об'єкт вивчення. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський*, 2015. Т. 22. С. 174–183.
13. Кароєва Т. Підприємці у забезпечення україномовного читача в Російській імперії 1881–1916 рр. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. 2016. Вип. 22. С. 93–115.
14. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного просвещения и для публичных народных чтений: по июнь 1901 г. Санкт-Петербург : б. и., 1901. 263 с.
15. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного образования и для публичных народных чтений. *Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному образованию*. Санкт-Петербург : Изд. О.Н. Попова, 1898. С. 289–369.
16. Каталог учебных руководств и пособий, которые могут быть в гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал министерства народного просвещения*. 1865. Часть СХХVII. Июль. Отд. первое. С. 20–39.
17. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в російській імперії (XVIII – початок XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 83–98.

18. Комаровский А.Г. Народные библиотеки и читальни. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон). Санкт-Петербург : Типо-литография И. А. Эфрона, 1897. Т. XXа (40): Наказный атаман – Неясыти. С. 592–594.
19. Лучкина О.А. Силуэты руководителей детского чтения: священник, министр, генерал и другие. *Детские чтения*. 2012. Вып. 2. С. 115–135.
20. Лучкина О.А. Институты рекомендательной библиографии для детского чтения в дореволюционной России. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Серия «Филология»*. 2013. № 3. С. 22–34.
21. Мілясевич І. Бібліотека Волинського опікунства про народну тверезість (кінець XIX – початок XX ст.). *Бібліотечна планета*. 2007. № 4. С. 21–24.
22. Народные чтения. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон). Санкт-Петербург : Типо-литография И.А. Эфрона, 1897. Т. XXа (40): Наказный атаман – Неясыти. С. 595–598.
23. О временных мерах по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек и кабинетов для чтения. Высочайшее повеление, объявленное министром внутренних дел. 1884. Января 5. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Санкт-Петербург : б. и., 1887. Т. IV. № 1 941. С. 3.
24. О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати. Именной [указ], данный Сенату. 1865. Апреля 6. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. XL. Отд. первое. № 41 988. С. 396.
25. О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях. Выписка из высочайше утвержденной в заседании Совета министров резолюции по делу о цензуре. 1865. Апреля 6. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. XL. Отд. первое. № 41 990. С. 397–406.
26. О передаче цензурных комитетов и отдельных цензоров из Министерства народного просвещения в Министерство внутренних дел. Именной [указ], данный Сенату. 1863. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1865. Т. XXXVIII. Отд. первое. № 39 162. С. 61–62.
27. Об издании новых правил о народных чтениях. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1901. № 5. С. 180–181.
28. Об отмене правил, утвержденных 15 мая 1890 г., о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 2. С. 79–80.
29. Опыт каталога ученических библиотек средних учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1889.
30. Относительно выбора книг в ученические библиотеки средних учебных заведений. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 6. С. 314–315.
31. Павлов М.А. Государственная регламентация чтения в России в конце XIX в. *Кшо*. 1999. № 3(9). С. 192–197.
32. Патрушева Н.Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Санкт-Петербург : Северная звезда, 2013. 620 с.
33. По вопросу о библиотеках для публики при начальных училищах. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1905. № 3–4. С. 153–154.
34. По вопросу о выписке периодических изданий для низших учебных заведений и для бесплатных народных библиотек. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1901. № 6. С. 230.
35. Правила 21 мая 1915 г. о народных библиотеках. *Библиотекарь*. 1915. № 3 – 4. С. 322–324.
36. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты: Правила о церковно-приходских школах: Список книг, бывших на рассмотрении Училищного совета при Святейшем Синоде и допущенных им в церковно-приходские школы и школы грамоты (по 1 дек. 1894 г.) ; 4-е изд. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1898. 112, 20 с.
37. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 19. Часть официальная. С. 449–453.
38. Правила о книжных складах при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1904. № 2. С. 71–73.
39. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1904. № 2. С. 69–71.
40. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях от 28 февраля 1906 г. ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 4. С. 337–339.
41. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения от 1912 г. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1912. № 9. С. 337–339.
42. Прищепя О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 36–41.
43. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1895. 547 с.
44. Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. 447 с.
45. Савчинський В. Періодична преса: цезурна політика російського уряду (друга половина XIX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія б. Історичні науки*. 2010. Вип. 7. С. 45–50.
46. Сажок О. Народна читальня Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства у 1896–1899 рр. *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство. Бібліографія та інформаційні технології»*. 2014. Вип. 8. С. 280–287.

47. Сборник узаконений и распоряжений по мужским гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства народного просвещения / сост. М.М. Миртовский. Москва : Правоведение, 1911. 851 с.
48. Систематический каталог книгам, рассмотренным Ученым Комитетом Министерства народного просвещения и Ученым комитетом при Св. Синоде, в период с 1869 года по 1874 год включительно и одобренным для мужских и женских гимназий и прогимназий и для реальных, уездных, городских, женских и еврейских училищ, а также для учительских семинарий и институтов / сост. Ив. Кальнев. Одесса : б. и., 1875. 68 с.
49. Узаконения о бесплатных народных библиотеках (читальнях) с приложением примерных их уставов, составленных Санкт-Петербургским комитетом грамотности. Санкт-Петербург : б. и., 1894. 27 с.
50. Указатель книг для детского и народного чтения с обозначением одобренных из них Святейшим Синодом, Министерством народного просвещения, детскими журналами и частными специально для рассмотрения народных и детских книг составлявшимися комиссиями. Москва : Тип. Е.Г. Потапова, 1892. 451 с.
51. По вопросу об употреблении учебных руководств и пособий на местных языках. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 12. С. 753.
52. По вопросу о порядке разрешения устройства народных чтений. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1905. № 11. С. 625–626.
53. Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника: руководство по библиотековедению ; 2-е изд. Санкт-Петербург : изд. авт., 1911. 404 с.
54. Шарошкіна Н.Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття). *ScienceRise: PedagogicalEducation*. 2017. № 3(11). С. 41–45.
55. Щербак Н.М. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 295–301.
56. Щербак Н.М. Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 24. С. 76–79.